

В. М. Ковальчук

канд. іст. наук

*Національний університет державної
податкової служби України*

ПРОСВІТНИЦЬКІ СТУДІЇ М. П. БАЛЛІНА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ СВІТОВОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ

На основі вивчення архівних документів з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського здійснено аналіз внеску М.П. Балліна в пропаганду досвіду світового, зокрема західноєвропейського та американського, кооперативного руху.

Ключові слова: М.П. Баллін, Україна, кооперація, світовий кооперативний досвід, просвітництво.

М.П. Баллін – видатний представник кооперативного руху на українських теренах в другій половині XIX – на початку XX ст. – відомий в науці як засновник першого вітчизняного споживчого товариства в Харкові, фундатор ремісничих артілей та шкіл, видавець та книготорговець. Літературно-публіцистична діяльність М.П. Балліна була спрямована на пропаганду кооперативної ідеї, суть якої, на його думку, полягала в справедливості «в усіх формах людського існування – в економіці, науці, літературі, свідомості».

Багато хто із сучасників М.П. Балліна мав його за ідеаліста та мрійника, проте підмурок для своїх ініціатив він мав міцний – це був досвід світового кооперативного руху, який нараховував на той час вже не одне десятиліття. Отож, одне з головних завдань своєї просвітницької роботи М.П. Баллін вбачав у пропаганді прогресивних економічних ідей розвинутих країн Західної Європи та Сполучених Штатів Америки.

В особовому архівному фонді М.П. Балліна, що міститься в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ф. 326), є доволі значний за обсягом комплекс документів, що висвітлюють цю важливу сферу діяльності видатного кооператора. Це, зокрема, цикл студій М.П. Балліна «Закордонне

життя», що складається із статей, присвячених земельному питанню в Англії, німецьким університетам, англійським товариствам оптового продажу, Міжнародному статистичному вченому товариству, розвитку промисловості в Сполучених Штатах Америки тощо [1].

Плануючи видання власних «Альманахов кооперации» на 1870 та 1871 роки, М.П. Баллін займається перекладом праць провідних зарубіжних економістів і укладає їхню бібліографію [2].

У своїй статті «Что такое кооперация: Роберт Оуэн и его ученики» [3] український ентузіаст популяризує ідеї свого англійського передника та висвітлює історію одного з перших промислових кооперативних споживчих товариств Англії, яке виникло у 1830 р. у місті Рочдейл. У 1832 р. у облікових книгах цього товариства нараховувалося 52 члени, і воно мало лише 168 фунтів стерлінга (ф. ст.) статутного капіталу. Основним його напрямом було виробництво тканин. Проіснувавши три роки, воно припинило свою роботу. Десять років потому були здійснені дві невдалих спроби його відродження. Проте у 1844 р. 28 городян заснували нове товариство. Прагнучи зробити справедливою торгівлю та виробництво, вони назвали створену ними організацію «Кооперативне товариство чесних рочдельських піонерів». Діяльність товариства, – дізнаємося зі статті М.П. Балліна, – розпочалася з капіталу в 28 ф. ст., який «чесні рочдейльці» збирали по 2 пенси на тиждень. А вже на святкуванні 44-ї річниці від дня заснування було виголошено, що товариство має 11223 члени, пайовий капітал у 339937 ф. ст. та облігації на суму в 6528 ф. ст.

Акцентувавши увагу своїх читачів на тому, що наприкінці XIX століття в Англії діяло понад 1500 споживчих товариств з мільйоном членів, які продавали товарів на 33 млн. ф. ст., мали пайового та позичкового капіталу 12 млн. ф. ст. та отримували щорічний прибуток 4 млн. ф. ст., М.П. Баллін таким чином пропагував вигідність та велике майбутнє кооперативних ідей.

У інших документах фонду українського кооператора містяться дані про зарубіжні товариства оптового продажу, які почали діяти у 60-х роках XIX ст. М.П. Баллін аналізує їх за роками створення, репрезентує статuti, капітали, число членів, річний обіг, перелічує відділення, висвітлює їхню спеціалізацію (товариства з кредитування, зернові млини, хлібопекарські товариства тощо).

У передмові до свого видання «Робітничі союзи в Англії графа

Паризького» [4] М.П. Баллін розповідає про результати діяльності Англійського пайового товариства за перший рік існування. На твердження дослідника, збори «Асоціації розвитку соціальної науки», що проходили в Манчестері у 1866 р., доручили фундатору товариства Арчібальду Бріггсу скласти доповідну записку про роботу його вугільних копалень. І як результат, – королівська комісія, яка проводила дослідження робітничих союзів, ознайомившись на своєму засіданні у березні 1868 р. зі звітами А. Бріггса, дійшла висновку про безумовно задовільне становище членів їхнього промислового пайового товариства, у якому робітники приймали безпосередню участь в управлінні компанією.

Додаткові відомості про організацію та функціонування споживчих товариств за кордоном містяться в статті М.П. Балліна «Кооперативний союз (Манчестер)» [5]. Автор доводить до відома своїх однодумців, що ця організація була створена на засадах справедливості у виробництві та обміні. Одним із завдань, які ставив перед собою манчестерський союз, було «узгодження інтересів капіталіста та робітника справедливим розподілом між ними». У звітах кооперативних товариств Англії за 1890 рік М.П. Балліним оприлюднені такі промовисті дані: зареєстровано товариств в Англії – 2923, число їхніх членів на кінець року склало в Англії – 883798 осіб, в Шотландії – 171088.

На думку М.П. Балліна, споживча кооперація прямо чи опосередковано сприяє руйнуванню старих систем і торгових відносин, обмежуючи надприбутки власників засобів виробництва. Її схема може бути застосована до всіх станів населення, навіть і до найбіднішого. Вона допомагає людям розвивати взаємодопомогу. Від палких мрій економістів-утопістів кооперативна ідея відрізняється тим, що рекомендує солідні практичні заходи до удосконалення загального добробуту та об'єднання спільних зусиль задля індивідуальної вигоди.

Ще одним аспектом кооперативного руху, яким цікавився М. Баллін, була організація і діяльність закордонних сільськогосподарських споживчих товариств.

У своїй роботі, яка має назву «Революція у роздрібній торгівлі 1887 року» [6], М.П. Баллін характеризує становлення та розвиток одного з англійських сільськогосподарських товариств – «Кооперативного товариства оптового продажу». Справа була заснована у 1864 р. спілкою з 50-ти споживчих товариств з 17545 членами та

капіталом, що спочатку ледь сягав 1000 ф. ст. З часом воно стало лідером серед кооперативних товариств. До речі, створювалося воно з метою запобігання підробці виробленої продукції та сприяння її здешевленню. Через 2 роки свого існування товариство нараховувало 31000, а через 4 роки – вже 75000 членів. На додаток до головних офісів у Манчестері цим товариством були відкриті власні відділення у Н'юкастлі та Лондоні. Не менше семи агентств для закупівлі масла, шинки і яєць було засновано також в Ірландії, два агентства для закупівлі сиру і шинки розпочали свою роботу в Н'юборні, окрім того існували ще представництва «Кооперативного товариства» у Копенгагені, Гамбурзі, Руані та Кале. Для підтвердження ефективності діяльності товариства М.П. Баллін наводить цифри, що свідчать про обіг його капіталу, про кількість землі, що йому належить, тощо.

У своїй статті «Про артільні сироварні за кордоном» [7] він надає відомості про їхній розвиток у Німеччині, Італії, Швейцарії та деяких інших країнах. Особливу увагу автор приділяє Німецькому молочному споживчому товариству, розташованому біля міста Болле. Молочна ферма давала щодня 200000 літрів молока, яке розсилалося 107 возами. Кожний із працівників молочної ферми, згідно із внесеним ним капіталом, отримував частину прибутків. Окрім їдальні, гуртожитку та школи на фермі знаходилася і крамниця, де продукція відпускалася членам товариства за собівартістю.

Час заснування кооперативних сироварень точно не з'ясований: найвідоміші з них – Юрські – виникли у Швейцарії наприкінці XVII ст. «Є артільні сироварні швейцарського походження майже в усіх альпійських областях Савойї, Аости, Беллуно і Фріулі. Є вони і на Майні, на верхньому Рейні, в різних місцях Німеччини, Італії, Англії, Швеції, Норвегії, Данії, Росії та США», – писав у зазначеній статті М.П. Баллін.

«Одна корова – масло погане, багато корів – масло чудове», – говорять гірські жителі Беллуно. Ця приказка, – на твердження М.П. Балліна, – краще за все доводила ідею виникнення артільних сироварень у цій окрузі: бідні альпійські землі не давали змоги селянам займатися землеробством, тому тваринництво було єдиною надією на виживання. Проте бідність кожного поодинокого селянина не дозволяла утримувати більше 2–3 корів, через це їхні власники об'єднувалися і давали один одному молоко у борг так, щоб його було багато у одного в один день, у іншого – у другий і так

дали. Вони наймали сировара і платили йому по черзі – це особливість так званої турнарійської системи, що полягала в об'єднанні розрізаних елементів в одне ціле.

Наступним етапом розвитку сироварень було їхнє перетворення на кооперативні. У 1869 р. в Швейцарії діяло 372 сироварні, виробляючи приблизно 181400 гектолітрів молока на рік, і число членів у кожному товаристві сягало у середньому 30–40 чоловік. Було розраховано, що кооперативні сироварні збільшили рентабельність на 25 % відколи вони замінили індивідуальне сироваріння. Цю обставину М.П. Баллін пояснював економією палива, вдосконаленням знарядь праці та вдосконаленням процесу виробництва, а отже – меншими втратами молока. Окрім того, збільшення кількості худоби та більш якісне її вигодовування також сприяли збільшенню надоїв.

У Швейцарії правління кооперативних сироварень спільно проводило конференції та створило спеціальну біржу, на якій виробники та споживачі визначали ціни на продукцію, способи її перевезення до віддалених покупців, умови оптового продажу своєї продукції та придбання спільно палива, солі тощо. Сироварні покращували недостатньо міцний економічний стан дрібних землевласників і в той же час розвивали дух братерства, поширюючи демократичні засади кооперації.

М.П. Баллін у своїх студіях стверджував, що не можна було не визнати переваг заснування кооперативних молочних ферм, оскільки спільне ведення справи, безумовно, ліквідувало такий негативний момент, як одноосібне привласнення результатів найманої праці.

Вивчаючи досвід прогресивного зарубіжного кооперативного руху, М.П. Баллін усіма силами шукав можливості застосування його на українських теренах [8], проте його ідеї, зокрема об'єднання великих молочних кооперативних ферм та споживчих товариств, на той час не знайшли підтримки ані у місцевої влади, ані у селян: недостатній рівень освіти не лише в селах, але і в містах спричинив до того, що навіть керівники тодішніх споживчих товариств не могли зрозуміти ідеї кооперації, вважаючи її простим поєднанням праці і капіталу.

1. ІР НБУВ, ф. 326, № 150–157.
2. Там само, № 793–794.
3. Там само, № 633–634.

4. *Баллин Н.П.* Рабочие союзы в Англии графа Парижского. – СПб., 1871. – 192 с.

5. IP НБУВ, ф. 326, № 251.

6. Там само, № 153

7. Там само, № 386.

8. Там само, № 3.

Summary

Having studied the archive documents from the funds of the Institute of Manuscripts of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine named author performs the analysis of the contribution of M.P. Ballin to the popularization of the experience of the global cooperative movement, West European and American in particular.

Key words: M.P. Ballin, Ukraine, cooperation, global cooperative experience, education.